

Лариса МАСЕНКО,
професор Національного
університету «Києво-
Могилянська академія»

ЕТНОКРАЄВИДИ В ПОЕЗІЇ ШЕВЧЕНКА

УДК 721.161.2-1.09Т.Шевченко:7.047

Авторка статті доводить, що Т. Шевченко заклав культурні основи української нації, персоніфікуючи у своїх творах топографію й пейзаж української землі, показуючи їх у єдності з історією українського етносу.

Ключові слова: європейський культурний процес, етнокраєвид, семантика, персоніфікація, метафоричні означення, етнос.

Британський дослідник феномену націоналізму Е. Д. Сміт у праці «Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка» наголошує на провідній ролі європейських романтиків в історичних процесах самовизначення національних спільнот, окреслення етнічних територій і плекання любові до місцевих краєвидів. «Починаючи від XVIII ст., – зазначає Е. Д. Сміт, – територіалізація спогадів і плекання колективної любові до національних краєвидів набули більшого самоусвідомлення та поширеності. Великою мірою це стало наслідком характерного для романтизму культури природи і доречного впливу емоцій на її лоні, як-от у випадку дедалі більшого зачарування Альпами. Романтики обернули територію в поетичні краєвиди і зробили її головним компонентом самого уявлення про націю» [5, с. 61].

В означену парадигму європейського культурного процесу цілковито вписується творчість Т. Шевченка, у якій поетизація природних реалій рідного краю досягла найвищої естетичної довершеності. Водночас поетичні пейзажі митця, просторові образи степу, поля, Дніпра, моря нерозривно пов'язані з історичною долею народу, що споконвіків заселяє цю землю. Уже в «Гайдамаках» поет маніфестує цей зв'язок як іманентну властивість свого поетичного світобачення:

Заспіваю – море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю – розвернулась
Висока могила,
Аж до моря запорожці
Степ широкий вкрили [1, с. 130]*.

Як зазначає Г. Клочек, Шевченко володів надзвичайним даром асоціативної візуалізації, творення зорових образів, що поєднувався з набутим досвідом професійного живописця: «Тут важливо зрозуміти, що натхнення візіонера – це особливе

творче піднесення, в якому, немов у горнилі, народжується згармонізований **сплав візії, слова, смислу**. Власне, в цій органічній злютованості і криється один із секретів вражаючої енергетичності Шевченкового поетичного тексту» [2, с. 26–27].

Показово, що лише краєвиди батьківщини «заряджали» поета творчою енергією. Цікавим у цьому зв'язку є лист Т. Шевченка до В. Репніної, написаний в Орській фортеці 28 лютого 1848 р. Поет скаржиться на те, що на засланні втратив дар естетизації зорових вражень від споглядання природи: «Странно! прежде, бывало, я смотрел на природу одушевленную и неодушевленную как на совершеннейшую картину, а теперь как будто глаза переменились: ни линий, ни красок, ничего не вижу. Неужели это чувство прекрасного утрачено навеки? а я так дорожил им! так лелеял его. Нет, я, должно быть, тяжко согрешил перед Богом, коли так страшно караюсь!» [6, с. 43].

Тугу за рідним краєм, яку Т. Шевченко переживає на засланні, він утілює і в поетичному порівнянні українського степового пейзажу з уральським у поезії «А. О. Козачковському»:

І згадую Україну,
І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такії,
Руді-руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами [2, с. 59].

Український ландшафт у поетичних текстах Т. Шевч креслюють кілька повторюваних лексем, що чають природні об'єкти Центральної й Південної Наддніпрянщини. До найчастотніших у зазначеній лексико-семантичній групі згідно зі «Словником мови Шевченка» належать такі слова: *поле* – 181 фіксація, *море* – 159 фіксацій, *гай* – 134, *степ* – 128, *Дніпро* (*Дніпр*, *Дніпер*) – 103 [4, 2, с. 110; 4, 1, с. 419; 125–126; 4, 2, с. 294; 4, 1, с. 183].

Велику кількість фіксацій у Шевченковій поезії має і слово *гора* (120 слововживань [4, 1, с. 144]),

* Тут і далі твори Т. Шевченка цитуємо за: Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наук. думка, 2003 (зазначаючи у квадратних дужках том і сторінку).

але в ряді випадків воно стосується топографії інших країн, зокрема Кавказу в одноіменній поемі, а в українському просторі найчастіше позначає високий берег Дніпрового правобережжя, як, наприклад, у поемі «Сон – Гори мої високі...».

Візуалізація простору в поетичних текстах Т. Шевченка відтворює ландшафт лісостепової і степової частин України, що засвідчує й значно вища частотність слова *гай* (134 фіксації) порівняно з лексемою *ліс* (49 фіксацій [4, 1, с. 374]). До того ж у деяких творах *ліс* є символом, що уособлює чужину – Росію, порівняймо у поезії «Думи мої, думи мої...»:

Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...
Не хотілося в снігу, в лісі,
Козацьку громаду
З булавами, з бунчугами
Збирають на пораду... [1, с. 125].

Етнокраєвид у Т. Шевченка – це передусім український степ, у поетичному образі якого домінує значення широти, безкрайності, неосязності відкритого простору. Ця просторова семантика органічно пов'язується з категорією свободи, волі в ширшому художньому вимірі – вільний простір стає місцем зародження вільного духу. Саме у степу, згідно з провідним мотивом Шевченкової поезії, зародилася козацька воля («там родилась, гарцювала козацькая воля»):

...А Украйна!
А степи широкі!
Там повіє буйнесенький,
Як брат заговорить,
Там в широкім полі воля,
Там синєє море
Виграває, хвалить Бога,
Тугу розганяє [1, с. 127].

Образ безкрайнього степу, де локалізується постання вільної духом козацької громади, входить до ширшого образного ряду Шевченкової поезії, об'єднаної асоціативним зв'язком із семою безкрайності, необмеженості. Так, у вступі до «Гайдамаків» просторовий план вираження семантики безкрайності, безконечності поєднується з часовим значенням вічності, втіленим у символі місяця. У цей контекст поет уводить і мотив безмежності власної душі, якій «почину і краю немає», де сема *безкрайність* набуває додаткових смислових відтінків, виражаючи художню ідею внутрішньої свободи творчо обдарованої особистості [див.: 3, с. 27].

Близьку семантику має і образ Чорного моря у Шевченкових поетичних візіях. У його художньому вираженні також домінує значення широти, безмежності. Належність слів *море, степ, поле* до

одного семантичного ряду засвідчує і вживання зазначених лексем поряд, як у наведеній вище цитаті з поезії, присвяченій Н. Маркевичу, і художні порівняння моря з полем зі спільними просторовими й колористичними ознаками, як, скажімо, у баладі «Тополя»:

Кругом поле, як те море
Широке, синіє [1, с. 113].

Особливе місце у Шевченковій поезії посідає Дніпро. З опису його розбурханої стихії починається «Кобзар», спогадом про нього він завершується, причому в передсмертній художній візії далекої батьківщини поет згадує Дніпро в одному контексті з Україною («Дніпро, Україну згадаєм»). Уособленням усієї країни постає її головна річка і в інших творах, наприклад, у поезії «І виріс я на чужині»:

Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоді дитина,
Красується, любить
На всю Україну [2, с. 120].

Тут варто звернути увагу на оригінальне поєднання в антропоморфному образі Дніпра двох протилежних вікових ознак – старості («старий Дніпро») і дитинства («неначе в молоді дитина»), що втілює художню ідею споконвічної самовідтворюваної краси української землі.

Надзвичайну любов до Дніпра і рідних наддніпрянських краєвидів поет зберігав упродовж усього свого життя. Відомою є його мрія дожити віку в хатині над Дніпром, що їй так і не судилося здійснитися. У листі до Варфоломія Шевченка поет писав: «Максимович у Прохорівці уступає мені таке саме добро, як і у Парчевського, тільки що не коло Дніпра, от моє лихо! Видно Дніпро, та здалека, а мені його треба коло порога» [6, с. 188].

Дніпро у Т. Шевченка зображений то як суворя, розбурхана бурею водна стихія, то як спокійна велична річка, що милує око красою, широтою, могутністю. Домінантні ознаки краси і сили Дніпра увиразнюють і епітети, які його супроводять: *широкий, глибокий, душний, крутогорий, крутоберегий*. Як і інші природні реалії, образ Дніпра персоніфіковано, олюднено. Через низку мовних засобів, які свого часу докладно дослідив Л. Булаховський [1], поет максимально наближує образи живої і неживої природи до читача, робить їх «своїми», пізнаваними та рідними, передаючи реципієнтові власне сприйняття Дніпра і дніпровських краєвидів як ідеальної сутності цієї місцевості. Такого ефекту поет досягає, застосовуючи до розглядуваного образу метафоричні означення зі сфери родинних або товариських стосунків, що доповнює особливий займенник *наш*:

Дніпро геть-геть собі розкинувся!
Сіє батько та горить! [2, с. 306].

А долі сивий наш козак
Дніпро з лугами вигравас [2, с. 39].

Унікальним за візуальною художньою виразністю є поєднання двох світів – природного і людського – у зображенні походу козаків до Туреччини в поемі «Гамалія». Водний шлях, яким козаки рушали на південь, щоб визволити побратимів з турецького полону, постає в оригінальних образах живих істот, що беруть активну участь у діяльності людей. Почувши сумну пісню полонених козаків, Босфор передає її морю, море – Лиманові, Лиман – Дніпрові, а Дніпро – Великому Лугові й Хортиці. Так природні стихії доносять із чужинської неволі голоси побратимів – і козаки тим же шляхом, лише зворотним, вирушають їм на поміч:

Босфор аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плачу, застогнав широкий
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синєє море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорові мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав.
Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з уса потекла.
«Чи спиш, чи чуєш, брате Луже?
Хортице-сестро?»
Загула
Хортиця з Лугом: «Чую, чую!»
І Дніпр укрили байдаки,
І заспівали козаки... [1, с. 234–235].

У примітках до академічного видання дослідники зазначають, що в цьому випадку Т. Шевченко

скористався мотивом розмови Лиману, моря і Дніпра в народній пісні «Жалкується лиман морю...», відомій йому зі збірників народних пісень М. Максимовича [1, с. 687].

Проте, використавши мотив народної пісні, поет значно модифікував його, надавши неповторної індивідуалізації і наповнивши складнішими художніми смислами. І в цьому фрагменті спостерігаємо персоніфікацію й інтимізацію природних реалій, олюднення їх, метафоричне перенесення у природне довкілля родинних зв'язків спорідненості, властивих людському світові: Дніпро постає в образі «діда нашого дужого», Луг – в образі брата, а Хортиця – сестри.

Показово, що відповідно до цього олюднені природні стихії взаємодіють не лише з козаками, а й між собою. Поділ людського світу на своїх і чужих однаковою мірою стосується і природних стихій. Коли козацькі байдаки наближаються до Туреччини, Босфор хоче спинити їх, попередити «своїх» у турецькому місті Скутар про наближення козаків, проте море, яке сприяє козакам, не дозволяє йому цього зробити:

...Босфор клекотить,
Неначе скажений, то стогне, то висе:
Йому Візантію хочеться збудить.
«Не буди, Босфоре, буде тобі горе;
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю! – реве синє море, –
Хіба ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана?»
Так море спиняло
(Любило завзятих чубатих слав'ян).
Босфор схаменувся... [1, с. 235].

Таким чином, у поезії Т. Шевченка Чорне море трактується як «своє», належне до українського етнічного простору, як продовження здавна освоєного українцями Дніпрового шляху на південь. Це завідчують і такі означення моря у фіналі поеми, як *миле і наше*:

Перед ними *море миле*
Гомонить та клекотить.
Гамаліє, вітер віє...
Ось-ось *наше море!*... [1, с. 238].

Як і степ, що уособлює вільний відкритий простір, Дніпро та море асоціативно пов'язані у Шевченковій поезії з концептом свободи. Однак у цих образах, які відтворюють динамічну водну стихію, у їхній співвіднесеності з людською життєдіяльністю домінує мотив активності, дієвості, здатності до боротьби з ворогом.

Змальовуючи природні реалії України в олюднених образах, поет у символічних формах утілює ідею незримого духовного зв'язку, що єднає землю

і народ, покоління якого споконвіку її населяють. Рідна земля, природні стихії рідного краю наснажують його мешканців, сприяючи й допомагаючи їм у боротьбі за право бути незалежними від інших у межах своєї етнічної території. Захищаючи власну свободу, люди захищають і своє довкілля.

Зазнавши поразки у боротьбі з чужинцями, народ не тільки втрачає свободу, він прирікає на занепад і своє природне середовище. Тому в поезиці Т. Шевченка поразку у визвольній боротьбі, перебування українців у неволі символізує образ Дніпра, що занепадає, висох або ж його спустили в море:

Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине...
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили –
Твоя слава... і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить [1, с. 254].

Порівняймо також слова Полуботка з поеми «Сон – У всякого своя доля...»:

Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили –
Нашу славу... [1, с. 275–276].

Отже, опоетизувавши краєвиди і природу Наддніпрянської України, Тарас Шевченко передав читачам свою любов до рідного краю, своє відчуття його дивовижної краси й ідеальної сутності. Персоніфікована у його творах топографія української землі постала в органічній єдності з історією тієї етнічної спільноти, що її здавна заселяє. Відтак, ґрунтуючись на сучасній теорії націоналізму Е. Д. Сміта, можемо з певністю твердити, що саме Т. Шевченко заклав культурні основи української нації. Як зазначає британський дослідник, «одним з головних процесів у формуванні націй є... *територіалізація* – проживання більшості спільноти на батьківщині та зміцнення колективних спогадів і любові до конкретних історичних територій із визнаними кордонами. У цьому процесі внаслідок симбіозу *ethnie* і краєвиду з'явилися *етнокраєвиди*... Цього досягають за допомогою натуралізації етнічної історії, коли цю історію вважають за частину природи, та історизації природного середовища, коли вважають, що воно є елементом історії та розвитку етнічної спільноти. У результаті цього двостороннього процесу етнічні спільноти постають, так би мовити, “закоріненими” у “свої” історичні батьківщини і, за словами Стівена Гросбі, “народ має свою землю, а земля має свій народ”» [5, с. 69].

Література

1. Булаховський Л. Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка / Л. Булаховський // Булаховський Л. Вибрані праці: у 5 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2.
2. Клочек Г. «Садок вишневий коло хати...» як кінотекст. Монографічний аналіз твору / Г. Клочек // Дивослово. – 2012. – № 6.
3. Масенко Л. До питання про семантику ключових слів поезії Шевченка / Л. Масенко // Мовознавство. – 1989. – № 2.
4. Словник мови Шевченка: у 2 т. – К.: Наук. думка, 1964. – Т. 1–2.
5. Сміт Ентоні Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Ентоні Д. Сміт. – К.: Темпора, 2010.

«На зріст був середній, кремезний, трохи вайлуватий, навіть незграбний. Обличчя відкрите, добродушне, високе чоло з великою лисиною, що надавало йому солідного вигляду; рухи неквапливі, голос приємний, говорив чужою, плавно, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом. Особливо добре читав уголос. Бувало, довгими зимовими вечорами він принесе журнал й починає читати; а вірші, які йому дуже подобались, він завчав напам'ять і днів по три декламував».

Агата Ускова, дружина коменданта Новопетровського укріплення